

Henrieta Todorova (red.), *Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder von Durankulak*, Deutsches Archäologisches Institut, Sofia 2002, 360 stron, 409 fotografii (część 1) + 368 stron, 23 ilustracje, 203 tablice, 43 barwne fotografie, 3 wielkowieściaryowe plany we wkładce (część 2).

Prof. Henrieta Todorova z Instytutu Archeologii Bułgarskiej Akademii Nauk w Sofii jest redaktorem naukowym i współautorem II tomu monografii stanowiska Durankulak, położonego w bułgarskiej części Dobrudży. To monumentalne dzieło, wydane przez Deutsches Archäologisches Institut w Berlinie, zawierające opracowanie wielkiego cmentarzyska kultury Hamangia i Warna, składa się z dwóch części. W pierwszej z nich znajdują się teksty 28 rozdziałów napisane przez 16 autorów. W części drugiej zamieszczono katalog 1203 grobów oraz bogaty materiał ilustracyjny.

W szeroko zakrojonym programie analitycznym znalazły się informacje (autorstwa Henriety Todorovej) na temat położenia geograficznego stanowiska oraz rozważania paleośrodowiskowe, łącznie z interpretacją najnowszych danych dotyczących transgresji Morza Czarnego w okresie użytkowania cmentarzyska (ok. 4300 BC) i katastrofalnych zmian klimatycznych, które miały zadecydować o zaniku osadnictwa w Dobrudży pod koniec późnego okresu chalkolitu (najpóźniej ok. 4200 BC). Todor Dimov opisał i bogato zilustrował metodykę prac wykopaliskowych na cmentarzysku. Kluczowe dla całej monografii uwagi na temat przynależności kulturowej, chronologii, stratygrafii horyzontalnej i ogólną charakterystykę grobów nakreśliła Henrieta Todorova. Autorstwa tej samej osoby są analizy różnicowania obrządku pogrzebowego ze względu na płeć i wiek zmarłych. Udało się jej potwierdzić, oprócz wielu innych ustaleń w tym zakresie, silny związek pozycji wyprostowanej z mężczyznami i pozycji skurczonej na prawym boku z kobietami w kulturze Warna. Badaczka ta zajęła się w dalszej partii tomu próbą określenia wielkości grupy użytkującej cmentarzysko oraz podstawowych parametrów paleodemograficznych populacji z omawianego stanowiska. Uwadze jej nie umknął problem konieczności doszacowania liczby grobów dziecięcych.

Javor Bojadžijev określił chronologię absolutną cmentarzyska w podziale na 5 faz jego użytkowania (od 5250/5200 do 4250/4150 BC). Niewiele pomogły mu w tym oznaczenia wieku absolutnego 6 próbek pobranych z obiektów grobowych (w tym 5 z kości ludzkich i 1 ze spalonego drewna) dokonanych w Laboratorium 14C w Hannoverze. Tylko 3 z nich mieszczą się w szerokich ramach oczekiwań. Bardziej pomocne okazały się daty z próbek pozyskanych na tellu na Wielkiej Wyspie, odległego o 200 m od cmentarzyska, określonych w Laboratorium ¹⁴C w Berlinie.

Ten sam autor dokonał znakomitej analizy jam grobowych i towarzyszących im konstrukcji kamiennych. Nie pominął on interesujących rekonstrukcji kulturowych i naturalnych procesów wypełniania się jam grobowych. Odniósł się także do prawdopodobnego zwyczaju zaznaczania grobów na powierzchni cmentarzyska. Wnikliwy i przejrzysty opis ceramiki grobowej wyszedł spod pióra Henriety Todorovej. W zbiorze liczącym 1606 naczyń 669 sklasyfikowanych zostało w ramach kultury Hamangia i 711 w ramach kultury Warna, pozostałe związane są z okresem protobrazowym. Wyróżniono 8 podstawowych typów ceramiki: naczynia-podstawki, puchary na pustej nóżce, flasze, puchary, misy i wazy, naczynia miniaturowe, naczynia wąskootworowe, pokrywki.

Problemem śladów różnorodnych barwników i innych substancji nieorganicznych, podobnie jak pozostałościami kości zwierzęcych w grobach, zajęła się Maja Avramova. Ponad 200 zabytków z miedzi i 20 ze złota stało się przedmiotem niezwykle interesującego i kompetentnego opracowania Kalina Dimitrova. Posługując się wieloma wysoce specjalistycznymi metodami określił on o miejsce pochodzenia rud miedzi, z których wykonywano różne narzędzia i ozdoby (m.in. Rudna Glava, Rossen i Ai-bunar). Następnie scharakteryzował typologiczne, chronologiczne i metaloznawcze aspekty poszczególnych ozdób (bransolety, pierścienie, paciorki itd.) i narzędzi (siekiery i topory) miedzianych. W dalszej kolejności opisał techniki produkcji wyrobów z miedzi i ze złota oraz znaczenie tychże wyrobów dla analiz paleosocjologicznych. Rozdział uzupełniony jest tabelarycznym zestawieniem analiz spektralnych kilkudziesięciu artefaktów.

Ivan Vajsov zajął się charakterystyką okresu zwanego w Bułgarii „protobrazowym”. Punktem wyjścia jego ciekawych analiz stał się grób nr 982, który zawierał m.in. sztylet wykonany z brązu arsenowego. Forma nasypu kurhanowego nad tym grobem, jego wyposażenie oraz technologia wyrobu sztyletu wskazują na jego ścisły związek z grupą usatowską kultury trypolskiej. Wnioski te znajdują wsparcie w wynikach analizy 7 pozostałych kurhanów odkrytych w Durankulak. Migracja ludności usatowskiej datowana jest na okres 3400–3200 BC.

Henrieta Todorova w kolejnym rozdziale omawianej publikacji opisuje ozdoby z muszli morskich, z których najważniejszy jest spondylus. Interesujące, że paneuropejskie rozprzestrzenienie się bransolet ze spondylusa (m.in. w kulturze

ceramiki wstęgowej rytej) rozpoczyna się wraz z przerwaniem przesmyku bosforskiego przez wody morza Marmara przed połową VI tys. BC. Wskazywać to może na decydujące znaczenie wybrzeża zachodnio-czarnomorskiego jako miejsca pozyskiwania spondylusa. Ta sama autorka dokonała charakterystyki deponowanych w grobach cmentarzyska w Durankulak wyrobów z kłów dzika, zębów zwierzęcych i z rogu jelenia.

Ozdoby rozumiane jako części stroju stały się przedmiotem wnikliwych rozważań Maji Avramovej. Na wstępie są one analizowane w ramach trzech horyzontów czasowych: Hamangia I–II, Hamangia III–IV i Warna I–III. Później autorka przechodzi do analizy ozdób głowy, szyi, rąk i ramion, nóg, naszywek, pasów i oddzielnie ozdób ze złota. W każdej fazie zmarli płci męskiej wyposażeni byli w większą liczbę ozdób niż kobiety.

Kalin Dimitrow charakteryzuje wyroby z kamienia (topory, siekiery oraz pojedyncze ozdoby) a Nikolay Sirakov analizuje dość liczny (241 okazów) zbiór artefaktów krzemiennych. Zaczyna on od prezentacji surowca (8 grup surowcowych), z którego wykonane zostały odkryte na cmentarzysku w Durankulak zabytki. Następnie rekonstruuje różnorodne procesy technologiczne zmierzające do uzyskania półsurowca odłupkowego i wiórowego. Pozwoliło mu to na ustalenie istnienia zróżnicowanych wzorów produkcji krzemieniarskiej w poszczególnych fazach zasiedlenia stanowiska i użytkowania cmentarzyska. W dalszych partiach swego opracowania Sirakov charakteryzuje zestaw narzędziowy, by następnie przedstawić dynamikę zmian frekwencji poszczególnych narzędzi w czasie. W zakończeniu analizowany jest związek wyposażenia grobów w wyroby krzemienne z płcią i wiekiem zmarłych. Znakomitym uzupełnieniem wywodów Sirakova są analizy funkcjonalne narzędzi krzemiennych pióra Marii Gurovej.

Ivan Vajsov skorzystał z niecodziennej okazji analizy figurek ludzkich pochodzących z zespołów zwartych. Wykonywano je z gliny, kości i z muszli spondylusa oraz ze złota. Możliwe, że niektóre kenotafy były w istocie pochówkami figurek ludzkich, wykonywanych z gliny. Figurki z muszli spondylusa służyły jako zawieszki w łańcuszkach naszyjników. Okazy ze złota były zapewne naszywkami.

Opierając się na wynikach wymienionych wyżej analiz Henrieta Todorova dokonała próby przedstawienia struktur społecznych populacji użytkującej cmentarzysko w Durankulak. Głównym narzędziem przeprowadzonej przez nią analizy jest system punktacji bogactwa wyposażenia grobów, w którym uwzględniono rodzaj surowca, ciężar wyrobów metalowych, poziom frekwencji danego typu zabytku, jego miejsce i rolę w obrzędku pogrzebowym i współwystępowanie z innymi zabytkami. Analizy paleosocjologiczne prowadzone są przy uwzględnieniu zróżnicowania płciowego, wiekowego oraz w ramach wyróżnionych horyzontów czasowych. W ich wyniku autorka przedstawia obraz

społeczeństwa patriarchalnego (kultura Hamangia) z pogłębiającą się w czasie tendencją do wewnętrznego zróżnicowania (kultura Warna).

Kolejną grupę zagadnień porusza Kalin Dimitrov i Gesine Schwarz-Mackensen. Ten pierwszy zajmuje się próbą rekonstrukcji przedstawień zaświatów, a ta druga — rozważa problemy życia i śmierci w perspektywie zachowań współczesnych ludów pierwotnych. Poruszono tu problem opozycji: (a) wymiana *versus* kanibalizm, (b) oswojona natura *versus* dzikość oraz rolę obrządku pogrzebowego jako spoiwa społeczności żywych i rytualną kontrolę nad siłami natury.

Kolejne rozdziały 1. części recenzowanej monografii poświęcone są porównawczym studiom kulturowym. Todor Dimov zajmuje się pochówkami wczesnych faz kultury Hamangia na tle innych nekropoli tego okresu w Dobrudży i w okolicach Warny. Vladimir Slavčev bada wzajemne związki między późnymi fazami kultury Hamangia w Durankulak a kręgiem kulturowym Precucuteni-Trypole i kulturą Bolgrad-Aldeni.

Elisaveta Božilova i Spasimir Tonkov dokonali rekonstrukcji historii wegetacji i sposobów użytkowania gruntu, wykorzystując do tego analizy palinologiczne z odwiertów w osadach dennych jeziora Durankulak. Nikolai Spasov i Nikolai Iliev zajmują się zwierzęcym materiałem kostnym zdeponowanym w grobach, koncentrując się głównie na problemie wyginięcia dzikiego osła. Yordan Yordanov i Branimira Dimitrova analizują niezwykle bogaty zbiór ludzkich szczątków kostnych.

Pierwszą część II. tomu monografii stanowiska Durankulak zamyka zakończenie (w języku niemieckim, bułgarskim, francuskim i angielskim) napisane przez Henriętę Todorową. Zrekapitulowano w nim wyniki wszystkich powyżej opisywanych analiz i zarysowano znaczenie wyników badań na cmentarzysku w Durankulak dla badań nad późnym neolitem i chalkolitem południowo-wschodniej Europy.

Część drugą II. tomu wypełnia katalog grobów (w języku niemieckim i bułgarskim) wraz z ilustrującymi go licznymi tablicami rysunków zespołów grobowych. Są tu ponadto: (a) lista wszystkich grobów wg kolejności numerów z przynależnością kulturowo-chronologiczną i z odnośnikami do tablic rysunkowych, (b) lista grobów uporządkowanych chronologicznie, (c) lista tablic rysunkowych, (d) lista narzędzi krzemiennych i (e) archeometalurgiczna baza danych.

Szerokopłaszczyznowe, wieloletnie badania wykopaliskowe na cmentarzysku i na tellu w Durankulak ujawniły niezwykle bogate i ważne materiały do studiów nad wieloma aspektami prahistorii neolitu i chalkolitu wschodnich Bałkanów. W opozycji do dotychczas panujących poglądów, propagujących anatolijskie korzenie kultury Hamangia ustalono, że ma ona lokalne, dolnodunajskie pochodzenie. Wykształciła się ona na podłożu późnomezolitycznych społeczności

w efekcie tzw. drugiej fali neolityzacji, co poświadczone jest kontynuacją charakterystycznego dla nich obrządku pogrzebowego oraz podstawowych form gospodarki opartych na polowaniach na dzikiego osła (*Equus hydruntinus*). Po wtóre okazało się, że wspaniały rozwój społeczności późnej fazy kultury Hamangia i kultury Warna z monumentalną architekturą kamienną, z kwitnącą metalurgią miedzi i złota oraz z silnie zróżnicowaną strukturą społeczną miał miejsce bardzo wcześnie tj. w okresie 4650–4200 BC i z tego choćby powodu nie mógł być inspirowany „migracjami” (tak jak chciała tego Marija Gimbutas 1977), czy też „wpływami” (tak jak tego chce Jan Lichardus 1991) ludności stepowej. Ludność kultury Warna nie mogła z tych samych powodów przywędrować z terenu Kotliny Karpackiej (tak jak sugerowali to Peter Biehl i Arkadiusz Marciniak 2000). Niezwykle istotna jest także identyfikacja najstarszych migracji stepowych na terenie dolnego Dunaju i Dobrudży dopiero w okresie protobrazowym, a więc pod koniec IV tys. BC. Wynika z tego, że upadek cywilizowanej kultury Warna nie mógł być efektem tychże migracji ponieważ nastąpił w okresie 4200/4150 BC i był związany z przemianami ekologicznymi o charakterze katastrofalnym (postępujące ocieplenie i wysuszenie się klimatu, którym to procesom towarzyszyła transgresja Morza Czarnego).

Z ogromną wartością naukową prezentowanych materiałów koresponduje zarówno poziom i zakres przeprowadzanych analiz jak i przejrzystość tekstów całego zespołu specjalistów różnych dziedzin i graficznej wizualizacji wykładanych tez. Na szczególną uwagę zasługują w tym względzie prace Ivana Vajsova. Oczywiście recenzowane dzieło zawiera też wiele momentów dyskusyjnych. Należy do nich zbyt wczesne datowanie absolutne „epichalkolitu”, któremu w naszych realiach odpowiada późna faza kultury lubelsko-wołyńskiej lub też grupa wyciążsko-złotnicka oraz migracji ludności grupy usatowskiej, która na Ukrainie nie posiada wcześniejszych dat radiowęglowych niż 3200 BC. Niewystarczające wydają się też zbyt optymistyczne założenia analiz paleosocjologicznych, odpowiadające normom wnioskowania z początkowych etapów rozwoju archeologii procesualnej. Elementem irytującym natomiast są stosunkowo liczne błędy literowe, szczególnie uciążliwe w rumuńskich i bułgarskich nazwach miejscowych.

Pod względem naukowym i edytorskim recenzowane dzieło zaliczyć jednak należy do wybitniejszych osiągnięć archeologii młodszej epoki kamienia w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

BIBLIOGRAFIA

Bieh Peter, Marciniak Arkadiusz

- 2000 *The Construction of Hierarchy: Rethinking the Copper Age in Southeastern Europe*, [w:] red. M. W. Diehl, *Hierarchies in Action. Cui Bono?*, Southern Illinois University, s. 181–209.

Gimbutas Marija

- 1977 *The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age Europe*, *The Journal of Indo-European Studies* 5, s. 277–339.

Lichardus Jan

- 1991 *Die Kupferzeit als historische Epoche*, [w:] red. J. Lichardus, *Die Kupferzeit als historische Epoche. Versuch einer Deutung*, Bonn, s. 763–800.

Sławomir Kadrow
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział w Krakowie